

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЕПОХУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто проблему становлення ідентичності в епоху переструктурування суспільства, визначено сучасні тенденції розвитку професійної ідентичності, виділено підходи до розробки моделі професійної ідентичності та моделі процесу самоідентифікації як інтенції структури ідентичності з метою адаптації суб'єктів кризи ідентичності до суспільно-економічних вимог, що змінилися.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність, самоідентифікація, модель, криза ідентичності, переструктурування.

Постановка проблеми

Вступ. Нові соціальні паттерни поведінки та спілкування, які активно пропагуються через електронні ЗМІ зовсім не обов'язково є такими, що дають змогу автоматично розв'язати соціально-психологічні проблеми, що накопичилися в суспільстві в процесі соціально-економічної трансформації України. Це пояснюється не лише тим, що ринкові механізми «первісного капіталізму» є, як з'ясувалось, недовершеними. Більш значущим є факт відсутності своєрідного позитивного кодексу правил поведінки (на кшталт протестантської етики М. Вебера), якого всі мають дотримуватись, починаючи із верхівки українського істеблішменту. Відповідно, факт наявності глибокої кризи особистості та професійної ідентичності у певній частини громадян України вже ніким не ставиться під сумнів.

Аналіз останніх досліджень. Водночас не можна говорити, що криза ідентичності відбувається лише на теренах СНД і країн колишнього Варшавського договору. Як нам здається, цю проблему у більш узагальненому виді сформулював американський психолог Р. Ліфтон [12]. Він стверджує, що професійна ідентичність сучасної людини априорі не може бути стабільною.

Це обумовлено такими причинами:

а) цифровою революцією в ЗМІ, коли людина, навіть перебуваючи у власній державі, відповідно, у певному культурному середовищі, обов'язково, хоча і різною мірою, опиняється під впливом ззовні (супутникове телебачення, Інтернет, мобільний зв'язок тощо);

б) глобальною соціально-політичною кризою, що виникла після розвалу СРСР і Варшавського договору та зникненням двополюсної світової системи, що призвело до кризи свідомості не тільки мешканців пострадянського простору, а й західних громадян і жителів країн так званого «третього світу», що змушені були «підстроюватись» під нову, достатньо аморфну «схему» світу — без чітко виписаного «образу ворога»;

в) виникненням у сучасної людини екологічної свідомості, що знаходить свій прояв у виникненні очікування можливого «кінця світу» та появи неусвідомленого почуття провини за власну безпосередню участь у техногенній діяльності, що «створює певний фон тривожності» [7] як одну із домінуючих настанов сучасного світогляду.

Якщо ж додати до вищенаведеного переліку ще й перманентну світову фінансову кризу, то можна зробити висновок, що у людства є більш ніж достатньо причин для переживання всесвітньої кризи ідентичності.

Мета статті — проаналізувати сучасний стан дослідження проблеми професійної ідентичності, виокремити підходи та дослідницькі парадигми.

Виклад основного матеріалу

У сучасному суспільстві структура «Я» його індивідів набуває найбільшої когнітивної складності у порівнянні з будь-якою історичною епохою. Відповідно, питання про становлення ідентичності та можливі шляхи подолання її кризи також набувають значної складності. Оскільки, чим більше Я-образів, тим більш складно зберегти «...саму ідентичність, усвідомлення приналежності кожного із своїх Я-образів до єдиного комплексу Я» [7, 105].

Пізнання світу, що оточує сучасного індивіда може відбуватися лише із визнанням значної кількості Я-позицій, що об'єднуються суб'єктом пізнання в єдине ціле.

Важко визначити, до якої саме галузі наукового знання належить термін «ідентичність». Ним широко користуються і філософи, і соціологи, і психологи, і психоаналітики. З цієї причини наше дослідження перебуває на точці перетину різних напрямків, і ми були поставлені перед фактом необхідності вивчати праці в зазначених областях. Почнемо з філософії, як із більш загальних міркувань, і поступово будемо переходити до конкретних психологічних досліджень.

Сучасна філософія в багатьох працях показує ідентичність як щось таке, що ми можемо визначити, коли порівнюємо що-небудь з ним же самим, але наявним в інший час і в іншому місці. Ідентичність — це також те, що ми бачимо в іншому місці й іншому часі, подібне вже наявному. Можна також відзначити, що завдяки ідентичності людина порівнює дійсний і колишній стан своєї особистості. І на підставі цього порівняння можна зробити висновок, що якщо обидві ці особистості, одна з яких безвідносно іншої існує в часі, перенести в сьогодення, то ми будемо мати два абсолютно однакових індивіда. Але дві абсолютно однакових особистості не можуть існувати в одній тілесній оболонці, і ми робимо висновок, що це та сама людина. На підставі цього міркування ми формуємо поняття ідентичності, як щось таке, що співвідноситься і що має відношення до обох цих індивідів і створює їхню нерозрізнену спільність, не дивлячись на перебування в різному часовому і просторовому стані. До цього висновку ми приходимо, виходячи з тези, що ніщо у світі не може мати два початки існування, жодний імпульс не може дати існування двом різним речам. Тому те, що мало той же початок, є тим же самим, і, навпаки, що мало різні початкові імпульси, у різний час і в різних місцях, є різним.

Ідентичність — це широка концепція, що включає в себе всі якості особистісних сполучень, обумовлена великим масивом біологічних, психологічних, соціальних і культурних факторів. Навіть у великій науковій праці було б важко проаналізувати всю літературу, що присвячена вивченню ідентичності. В одній тільки психологічній галузі, за даними Дж. Марсія [13], було проведено більш ніж 300 наукових досліджень за останні 25 років. Можна сказати, що сформувався окремий науковий напрям — психологія ідентичності. Сьогодні поняття ідентичності в різних контекстах широко

використовується й у психології, й у соціології, і у філософії (феноменологія), і в етології, і в політичній науці. З цих причин, вибір робіт, що будуть різною мірою розглянуті і процитовані, — довільний і обумовлений правом автора для найбільш показової ілюстрації поглядів дослідників на розвиток концепції ідентичності. Хоча треба відзначити, що це все-таки більше огляд психоаналітичних концепцій ідентичності. За останні тридцять років, і особливо останнім часом, у психоаналітичній парадигмі ми спостерігаємо швидке виникнення ідентичностей різного роду: ядерна ідентичність, статева ідентичність, рольова ідентичність, гендерна ідентичність. Акцент у цій роботі зроблено саме на концепції ідентичності, в основі якої лежить поняття «єго» — ідентичності, що має безпосереднє відношення до особистісних динамічних структур. Хто саме уперше ввів термін «ідентичність» — дотепер залишається невідомим, але зараз, з огляду на хронологію написання наукових праць, з визначеною часткою впевненості можна сказати, що піонером у вживанні терміна був З. Фрейд з його терміном «перцептивна ідентичність». У своїх роботах він згадує ідентичність, як ми тепер бачимо, у кількох різних змістах. Деяким чином, можна навіть говорити про еволюцію поняття ідентичності в його працях. Уперше у «Тлумаченні сновидінь» (Фрейд, 1900, с. 71) вживає термін ідентичності в такому контексті: «У пацієнта підвищений рівень чутливості; у результаті раннього досвіду і на підставі своїх несвідомих чекань він споконвічно особливу увагу звертає на усе, що сприяє повторенню і створює перцептивну ідентичність». У другому випадку Фрейд пізніше уживає поняття «ідентичність» в етнічному змісті. «Свідомість внутрішньої ідентичності» у Фрейда включає почуття гіркої гордості, збережене його гнаним, розсіяним і часто зневажуваним народом. І третє розуміння Фрейдом ідентичності ми зустрічаємо в «Проекті наукової психології», виданому посмертно в 1950 р. «Таким чином, метою і завершенням усіх розумових процесів є досягнення стану ідентичності». «Давайте припустимо, що об'єкт, що є присутнім у сприйнятті, нагадує суб'єкта — таку ж людину. Якщо це так, теоретичний інтерес [виявляється до нього] також враховується тим фактом, що об'єкт, подібний цьому, був одночасно першим задовольняючим [суб'єкта] об'єктом і, далі, його першим ворожим об'єктом, а також і єдиною силою, що допомагає йому. З цієї причини людина пізнає, в першу чергу, саме людину одноплемінника. Тоді перцептивні комплекси, що виходять з цієї людини одноплемінника, будуть частково новими і непорівнюваними (наприклад, його риси в зоровій сфері); але інші зорові сприйняття (наприклад, руху його рук) у суб'єкта будуть збігатися зі спогадами про зовсім подібні зорові враження, зв'язані із самим собою, своїм власним тілом [спогадами], що асоціюються зі спогадами про рухи, що він робив сам. Інші моменти сприйняття об'єкта (наприклад, пронизливий лемент) теж будуть будити спогади про своє власне переживання болю» (Фрейд, 1950, с. 331).

На подальший розвиток поглядів про ідентичність достатньою мірою вплинули філософські вишукування взаємин «Я» — «Інші» в екзистенціалістському руслі філософської антропології. Можливо навіть сказати, що ці дослідження і заклали основу сучасного розуміння ідентичності.

Карл Ясперс (1997) у своїй докторській дисертації «Загальна психопатологія» описує ідентичність як одну з чотирьох формальних ознак свідомості «Я». Перша ознака, виділена Ясперсом, це почуття діяльності — усвідомлення себе як активної істоти, друга — усвідомлення власної єдності: «У кожний даний момент я усвідомлюю, що я

єдиний». Третя – усвідомлення власної ідентичності, що означає: «Я залишаюся тим, ким був завжди»; і четверта – це усвідомлення того, що «Я відмінний від усього іншого світу». Як приклад порушеного усвідомлення власної ідентичності в часі Ясперс наводить поведінку хворих на шизофренію, що стверджують про своє життя до початку психозу, що це були не вони, а хтось інший.

Також, як передумови формування сучасного концепту ідентичності маємо згадати ідеї представників символічного інтеракціонізму, що продовжив і поглибив Дж. Мід [14]. Він стверджував, що особистість і суспільство мають загальний генезис, і, отже, представлення про ізольоване і незалежне «єго» – це ілюзія. Особистість, з його погляду, фактично визначається соціальними умовами. Орієнтиром для «Я – концепції» є «Я – іншої людини», тобто представлення індивіда про те, що думають про нього інші. Дж. Мід першим підкреслив значення суб'єктивно інтерпретованого зворотнього зв'язку, що поступає до нас від інших людей, як головного джерела даних про власне «Я»: «що вони про мене думають». Він запропонував це в теорії «дзеркального Я», що виникає на основі символічної взаємодії індивіда з різноманітними первинними групами, членом яких він є.

Дж. Мід (1934) вважав, що становлення людського «Я» як цілісного психічного явища є не що інше, як те, що «у середині» індивіда відбувається соціальний процес, в рамках якого виникають виділені У. Джеймсом «Я» – що усвідомить (I) і Я – як об'єкт (Me). Далі він припустив, що через засвоєння культури (як складної сукупності символів, що володіють загальними значеннями для всіх членів суспільства) людина здатна пророкувати як поведінку іншої людини, так і те, як ця людина передбачає нашу власну поведінку. Дж. Мід припускав, що самовизначення людини як носія тієї чи іншої ролі здійснюється шляхом усвідомлення і прийняття тих уявлень, що існують в інших людей щодо цієї людини. У результаті, у свідомості людини виникає те, що Мід називав терміном *Me*, розуміючи під цим узагальнену оцінку індивіда іншими людьми, тобто «узагальненим (генералізованим) іншим». Іншими словами, *Me* є тим, як виглядає в очах інших «Я – як об'єкт». Дж. Мід вважав, що *Me* створюють засвоєні людиною установки (значення і цінності), а *I* – це те, як людина як суб'єкт психічної діяльності сприймає ту частину власного «Я», що позначена як *Me*. Сукупність *I* і *Me*, як і в Джеймса, утворюють власне особистісне чи інтегральне «Я», (Self).

Ще один варіант перекладу цих понять: під терміном «I» можна розуміти імпульсне «Я», а під терміном «Me» – рефлексійне «Я». Таким чином «I» позначає унікальне в собі, а «Me» – безліч очікувань, що пред'являється суспільством до людини. Дж. Мід вважає імпульсивне «I» постійним джерелом спроб ліквідувати самоконтроль індивіда. Рефлексія «Я» або «Me» відображає «керовану» сторону особи, що засвоєна від суспільства.

Дж. Мід пояснює розвиток взаємних міжособистісних стосунків у дитини в грі, коли спочатку вона грає на самоті, імітуючи інших, а потім — у груповій грі, «програє» ролі учасників уявлюваної взаємодії. Така гра дає їй можливість випробувати тип відповідної реакції, що викликається в інших його діями. Відсутність таких властивих усім установок, почуттів і дій буде сильно обмежувати спілкування дитини з іншими людьми. Програвання дитиною ролі «значущих інших» залишається саме програванням ролі, а не грою в повному розумінні цього слова, у якій передбачаються партнери, що і роблять її такою, тобто поки вона не навчиться керувати своєю поведінкою,

сприймаючи себе з погляду «генералізованого іншого». У такій грі відбувається засвоєнням дитиною важливих деталей взаємодії. Ці поступові зміни у формі та характері гри супроводжуються розвитком образного мислення, мови і формуванням «Я – концепції». Відбувається поступова інтеріоризація соціальних вимог, норм і моделей поведінки, що перевтілюються в індивідуальні цінності і включаються в «Я – концепцію».

В рамках цієї концепції Дж. Мід виділив усвідомлювану та неусвідомлювану ідентичність. Перша — базується на неусвідомлено прийнятих нормах і звичках, що поступають від соціальної групи, до якої належить особа. Друга – пов'язана із розвитком когнітивних процесів і появою рефлексії, коли людина починає аналізувати себе як особистість і власну поведінку.

Вперше детальний опис поняття ідентичності зроблено у працях Е. Еріксона. Він представляв ідентичність як складну особову освіту, що має особисту тотожність, цілісність (відчуття й усвідомлення себе незмінним незалежно від зміни ситуації і ролі), спадкоємність свого минулого, сьогодення і майбутнього, а також — визнання певної ступені схожості з іншими людьми при одночасному баченні своєї унікальності і пересіченості. Е. Еріксон розглядав розуміння ідентичності як процес, що відбувається в руслі не лише індивідуальної, а й суспільної культури, як процес, що встановлює синтез двох ідентичностей — соціальної і особової.

Ідентичність, з погляду Е. Еріксона, «у самому загальному вигляді збігається, звичайно, багато в чому з тим, що з багатьма дослідниками включається в поняття «Я» у всіляких його формах: «Я – концепції», «Я – системи» чи «Я – досвіду» [11, 219]. Але ми повинні сказати і про особливості підходу Еріксона до вивчення ідентичності, що полягає в потрійному розумінні ідентичності як почуття, процесу і структури. Які ж співвідношення між цими трьома складовими частинами концепту ідентичності? Потрібно позначити і простежити деякий взаємозв'язок між ними. Перше — це те, що ідентичність виникає в процесі ранніх взаємин, на базі довіри і емпатії, що виникають між дитиною і матір'ю. На цій основі і закладається почуття ідентичності особистості як суб'єктивне відчуття тотожності, безперервності і цілісності свого існування в часі і просторі і визнання цієї тотожності навколишніми «значимими іншими». Потім, протягом усього дитинства, у складній послідовності взаємно змінюють один одного внутрішньопсихічні процеси: інтроєкції, ідентифікації і формування ідентичності; на основі почуття ідентичності відбувається «пробна кристалізація» ідентичності. І хоча Еріксон вважав, що процес формування ідентичності продовжується все життя, до кінця дитинства досягається визначена цілісність, що містить у собі всі значущі ідентифікації, але змінені в процесі синтезу і ресинтезу «єго» в єдине і причинно пов'язане. Ця конфігурація є результатом синтезуючої функції на межі «єго» з оточенням, соціальною реальністю. Тобто ідентичність, як психічна структура виникає в процесі взаємин, що встановлюються зі значимими іншими в період дитинства. Цей новий «гештальт» є щось більше, ніж сума його частин. Він забезпечує вибіркоче виділення значущих ідентифікацій протягом дитинства і поступову інтеграцію образів «Я» і досягає своєї кульмінації в ідентичності. Ця конфігурація, як і почуття ідентичності, в основному не усвідомлюється і містить у собі, з погляду Еріксона, конституціонально обумовлені властивості, ідеосинкратичні потреби лібідо, гарні здібності, значущі ідентифікації, ефективні механізми захисту і послідовно прийняті ролі. Мож-

ливо, ці виділені Еріксоном елементи ідентичності можна було використовувати в її подальшому вивченні як параметри дослідження.

За Е. Еріксоном, центральним ядром особистості виступає так звана «психосоціальна ідентичність». Вона базується на прийнятті особистістю цілісного образу себе в поєднанні із її соціальними зв'язками і переживається як почуття відповідності вимогам суспільства.

За Е. Еріксоном, у структуру ідентичності, поряд із природними задатками, базовими потребами, ефективними «психологічними захистами», успішними сублімаціями, постійними ролями, входять так звані «значущі ідентифікації», які і відіграють визначальну роль в тому, з якими саме моральними цінностями та нормами поведінки індивід вважає за потрібне солідаризуватись [10; 11].

Відповідно до його визначення про почуття ідентичності свідчать три ознаки:

- відчуття внутрішньої тотожності й інтегрованості в часі: дії в минулому й очікування від майбутнього переживаються як такі, що пов'язані із самістю сьогодення;
- відчуття внутрішньої тотожності й інтегрованості в просторі: людина сприймає себе всюди та завжди як цілісність, а всі свої дії розглядає не як випадкові, а як такі, що внутрішньо обумовлені;
- ідентичність переживається серед інших, що є соціально значущими, взаємини та ролі допомагають підтримати та розвинути почуття інтегрованої в часі особистості.

Водночас цікаво зазначити, що у 1968 р., узагальнюючи двадцятилітні праці, присвячені вивченню ідентичності, Еріксон видає книгу «Ідентичність: юність і криза» [11]. Але навіть тоді він вважав, що не може дати остаточного визначення цього поняття. Тоді Еріксон робить припущення про те, що єдиний шлях визначити ідентичність — це спробувати зрозуміти, в яких контекстах вона могла б бути застосована.

Дж. Марсія [13], розвиваючи ідеї Е. Еріксона, створив свою концепцію, концентруючись на аспекті вирішення проблем становлення ідентичності. А саме: вирішення кожної, навіть незначної життєвої проблеми (підліткам) вносить певний вклад до досягнення ідентичності. Під кутом його зору, ідентичність виявляється феноменологічно через спостережувані паттерни «вирішення проблем». У міру ухвалення усе більш різноманітних рішень щодо себе і свого життя у підлітка розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, цілеспрямованості свідомості життя. По-друге, цей автор виділив чотири так звані «статуси ідентичності», чотири способи розв'язання проблеми. Це дало змогу конкретизувати суто теоретичну концепцію ідентичності Е. Еріксона. Мова йде про досягнення ідентичності, передвизначеність, дифузю ідентичності, мораторій.

А. Ватерман [16] виділяє принаймні 2 аспекти ідентичності: процесуальний та змістовий. У першому випадку розглядаються ті засоби, за допомогою яких людина засвоює життєві цінності, цілі, переконання. Як другий аспект А. Ватерман виділяє носіїв змісту, які впливають на формування ідентичності: професія, політичні погляди, переконання, використовувані соціально-функціональні ролі. У роботах цього автора у центрі уваги перебуває ціннісно-вольовий аспект ідентичності. Ідентичність пов'язана із наявністю чіткого самовизначення, що включає в себе: цілі, життєві цінності, яким людина слідує впродовж всього життя. А. Ватерман виділяє чотири сфери життя, найбільш значущі для формування ідентичності:

- вибір професії і професійного шляху;
- прийняття і переоцінка релігійних і моральних переконань;
- вироблення політичних поглядів;
- прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі і очікування щодо шлюбу та батьківства.

Розроблена представниками когнітивної психології Х. Теддфелом і Д. Тернером [15] теорія соціальної ідентичності включає в себе дві підсистеми: особову ідентичність і соціальну ідентичність. Перша стосується самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та етичних особових рис. Друга: соціальна ідентичність складається із окремих ідентифікацій і визначається приналежністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, класу, статі тощо.

Вони виділяли три етапи в становленні ідентичності. На першому — відбувається соціальна категоризація пізнання соціальної структури навколишнього світу. На другому — людина обирає собі групу, яка їй найбільше до вподоби та вивчає правила і цінності цієї групи. На третьому — у людини формується відчуття тотожності себе з цією групою, вона ідентифікується з нею. Х. Теддфел і Д. Тернер виділили основні постулати:

а) індивіди прагнуть до досягнення або збереження позитивної соціальної ідентичності;

б) соціальні групи пов'язані із притаманною їм позитивною чи негативною оцінкою з боку суспільства, отже соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною;

в) оцінка власної групи індивідом визначається взаєминами із деякими іншими групами через соціальне порівняння ціннісно-значних якостей та характеристик. Порівняння, результатом якого стає позитивна відзнака своєї групи від чужої, породжує високий престиж, негативно – низький;

г) позитивна соціальна ідентичність заснована на сприятливих порівняннях інгрупи з декількома релевантними аутгрупами: інгрупа повинна сприйматись як позитивно відмінна від релевантних аутгруп.

Проте в 1985 р. Дж. Тернер висунув свій варіант теорії ідентичності, яку він назвав «концепцією деперсоналізації». Деперсоналізація відноситься до процесу «самостереотипізації», завдяки якому люди себе сприймають скоріш як елементи соціальної категорії, ніж як непересічної особистості.

Ця версія базується на ідеї самокатегоризації, тобто когнітивного групування себе з певним класом ідентичних об'єктів, що є протилежними іншому класу об'єктів. Відповідно для соціальної «Я-концепції» важливі, принаймні, три рівні самокатегоризації:

а) вищий рівень — категоризація себе як групової істоти, що володіє спільними рисами, притаманними всім представникам людської сукупності;

б) проміжний рівень: інгрупова — аутгрупова категоризація, заснована на подібності (або відмінності) між людьми, визначеними як члени саме цих соціальних груп;

в) нижній рівень — особова самокатегоризація, що заснована на відзнаці індивідом себе як непересічної особистості, що кардинально відрізняється від інших.

Усі три рівні визначають людську, соціальну й особову ідентичність і ґрунтуються, відповідно, на міжвидовому, міжгруповому і міжособистісному порівнянні себе з іншими.

Якщо ж спробувати дати узагальнене визначення ідентичності, то першим розглянемо класичне визначення ідентичності зі словника Райкрофта (1995, с. 51). У «Критичному словнику психоаналізу» ми можемо прочитати: «Ідентичність (identity) — почуття безперервності свого буття як сутності, відмінної від усіх інших. Згідно з Е. Еріксоном (1953), багато аспектів розвитку «єго» можна сформулювати в термінах зростання почуття ідентичності; криза ідентичності, більш менш виражена, характерна для пізнього підліткового періоду і юності. Почуття ідентичності втрачається при стресах (приклад дисоціації свідомості, коли людина загнана в ситуацію, де в неї немає свободи вибору) і стає перекрученим при шизофренічному маренні тотожності, що лежить в основі почуття спустошеності та компенсується манією величності. Багато проблем ідентичності сконцентровано навколо питання про роль ідентифікацій. Ідентифікація – процес, за допомогою якого людина:

- а) поширює свою ідентичність на когось іншого;
- б) запозичує від когось;
- в) плуває свою ідентичність з ідентичністю іншого.

Вважається, що нездатність до ідентифікації в дитинстві з батьками (особливо з батьками своєї статі) зменшує почуття ідентичності, але і невдалий відхід від ідентифікації з ними в підлітковому віці призводить до того ж результату. Почуття ідентичності, ймовірно, є синонімом самосвідомості, і його можна розглядати як суб'єктивний еквівалент «єго», що психоаналітична теорія схильна наділяти об'єктивністю. Незрозуміло, чи є пошук ідентичності, яким стурбовані багато американських авторів, пошуком ролі чи пошуком заглибленої самосвідомості.

Для того щоб визначити, від яких детермінант залежить формування особистісної та соціальної ідентичності, потрібно було розглянути рушійні сили ідентифікації та визначити, як саме вони впливають на формування стилю педагогічної комунікації її суб'єктів (вчителя та учня).

У різних концепціях (психоаналіз, символічний інтеракціонізм, когнітивізм) різні психічні процеси розглядаються як механізми ідентифікації.

У теоріях когнітивної спрямованості як механізм формування ідентифікації розглядається когнітивний процес самокатегоризації: Г. Теджфел, Д. Тернер.

Теорії психоаналітичної спрямованості розглядають як центральний механізм ідентифікації афективно емоційну сферу. Як приклад, класичний фрейдизм, де ідентифікація — прояв найбільш ранніх емоційних зв'язків людини із людиною — З. Фрейд, пізніше — психосоціальна спрямованість концепції Е. Еріксона.

Представники інтеракціонізму як основний механізм ідентифікації розглядають взаємозв'язок людей. За поглядами інтеракціоністів, соціальна ідентифікація неможлива поза реальною взаємодією між індивідом і групою.

У процесі онтогенезу становлення професійної ідентичності відбувається кілька етапів. За Е. Еріксоном при становленні професійної ідентичності людина проходить ті ж етапи, що й в процесі соціалізації — довіра, автономія, ініціативність, досягнення, ідентичність, інтимність, творчість, інтеграція. Для становлення професійної ідентичності важливе значення має ритуалізоване спілкування (наприклад, процедура захисту дисертацій), що має важливе значення для «Я» всіх учасників взаємодії. Професійна ідентичність відбувається у більш-менш завершальному вигляді лише за умов взаємопогодження її основних елементів, зокрема домінуючого — персоналізації.

Професійна ідентичність, як зазначають Н. Іванова та О. Конєва [3], виступає інтегративним поняттям в якому виражається взаємозв'язок особистісних характеристик, які забезпечують орієнтацію у світі професій, що дає змогу більш повно реалізувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також прогнозувати можливі наслідки професійного вибору.

Можна сказати, що професійна ідентичність виступає інтегративним показником особистості, в якому синтезовано (більшою чи меншою мірою) як і реальні здатності, так і певні інтенції, що можуть розгорнутися в реальну структуру при ідеальному збігові обставин. Не випадково Л. Шнейдер [8] виділяє в професійній ідентичності як функціональну, так і екзистенційну відповідність людини і професії. Сюди ж можна віднести і вміння ефективно виконувати професійні функції відчуття власної компетентності, ефективності й особистісної впливовості. Якщо розглядати розвиток суб'єкта праці як процес досягнення професійної ідентичності, тоді типи самовизначення у конкретних трудових функціях (в межах певного трудового процесу. У межах спеціальності, самості, в межах культури) можна зіставити з об'єктивними або ситуативними (зовнішніми) складовими професійної ідентичності, а рівні реалізації можливостей самовизначення — із суб'єктивними.

Стійка професійна ідентичність реалізується через власний професійний досвід, діяльність, яку фахівець уміє добре виконувати, результати якої приносять йому та іншим задоволення (успішна професійна ситуація); через ототожнення (ідентифікацію) себе з професійною групою, яка оцінюється позитивно, і дистанціювання з іншими віддаленими професійними спільнотами (успішні професійні стосунки); через себе, розкриття власного функціонального потенціалу, самоздійснення (позитивний образ професійного «Я») [9].

Повертаючись до підходу Е. Еріксона, який значною мірою відійшов від психоаналітичного трактування ідентичності і в своїх підсумкових студіях визначив їх як «психосоціальну», звернемо увагу саме на співвідношення особистісного та соціального аспектів професійної ідентичності. Згідно з позицією А. Борисюк [1], це означає ідентичність, пов'язану із соціальним контекстом професійного розвитку. Цим підкреслюється роль соціального оточення в особистісному розвитку і реалізації діяльності.

Психосоціальній ракурсу розгляду проблеми професійної ідентичності як ознаки інтегративної особистості стає ще більш актуальним після появи теорії соціальної ідентичності Г. Тедшфела [15]. Соціальна ідентичність, що формується у процесі засвоєння діяльності і взаємодії, впливає на кооперацію, взаємини членів робочих груп і, як наслідок, — на професійний розвиток індивідів [4].

Згідно з підходом А. Борисюк, модель професійної ідентичності поєднує характеристики соціальної та особистісної ідентичності і включає структурні компоненти: особистісних (когнітивний, ціннісно-мотиваційний), соціальних (операційно-дієвий, афективно-оцінний), які інтегруються в життєвий та професійний досвід через утворення, що об'єднані у три підсистеми, ставлення до себе як до професійної спільноти.

Структурні компоненти професійної ідентичності розглядались як сукупність складових, рівень розвитку яких може розцінюватись як показник ступеня сформованості окремих підсистем і професійної ідентичності загалом [1, 179].

Звичайно, така модель носить дещо спрощений характер, оскільки сам автор визнає, що поділ компонентів на складові дещо умовний [1, 183]. Оскільки одна скла-

дова може входити до кількох структурних компонентів, що, як нам здається, порушує принцип системності, оскільки при такій класифікації вони не є рядоположними. Це протиріччя, як нам здається, можна зняти, якщо виходити із концепції О.Донченко, що модель — це «...взірець як певна ієрархія цінностей, взірець як реальне або сконструйоване обличчя, що має мотивувати до наслідування» [2, 128].

Згідно з підходом В. Нуркової [5], модель ієрархічної системи різних за змістом видів ідентичності доцільно представити у вигляді конусу, що складається із трьох рівнів, кожний із зрізів якого утворений певним колом, де основа — соціальна ідентичність, вище — персональна і вище — автобіографічна. Відповідно, різниця в площині соціальної, персональної та автобіографічної ідентичності відображає рівень й обсяг різноманіття опосередкованих автобіографічних спогадів.

Відповідно, під час формування моделі професійної ідентичності інтегративної особистості невідворотно виникає питання про інтенціональні сили розгортання структури ідентичності. Ми вважаємо, що в цій ролі має виступити процес самоідентифікації особистості. У створенні моделі професійної ідентичності інтегративної особистості цій фазі має передувати фаза створення моделі самоідентифікації.

Модель самоідентифікації матиме спіралеподібний вигляд, що складатиметься з трьох етапів (залучення, переструктурування, визначення ієрархії) та системи норм (норм-стандартів, норм-ідеалів, норм індивідуального прогресу), що визначатимуть як якісну специфіку протікання кожного етапу, так і швидкість переструктурування ідентичності. Водночас, взаємодія цих компонентів між собою на проміжних етапах самоідентифікації (у вигляді своєрідної матриці) має визначити кінцевий результат — швидкість та специфіку переструктурування ідентичності. Мета цієї моделі — створення на її основі тренінгових програм, які не матимуть універсального характеру (що трохи схоже в деяких роботах на пропаганду панацеї), а розв'язуватимуть цілком конкретні проблеми, що стоять перед учасниками тренінгових груп [6].

Висновки

Професійна ідентичність визначається як узагальнювальне поняття, що інтегрує в собі структурні елементи особистісної і соціальної ідентичності, складову самосвідомості, підсумки щодо професійного самовизначення, прийняття, самоприйняття особистості з погляду ефективності її взаємодії з навколишнім світом, що передбачає триєдине ставлення: до себе як до професіонала; до засвоєної професії; до професійної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисюк А. С. Соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога: дис ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / А. С. Борисюк. — Івано-Франківськ, 2011. — 575 с.
2. Донченко О. Насильство, заборона і взірець як складові педагогічної свідомості / О. Донченко // Соціальна психологія. — 2005. — № 6. — С. 120–132.
3. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность и профессиональное пространство / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева // Мир психологии. — 2004. — № 2. — С. 148–157.
4. Иванова Н. Л. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности: моногр. / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева. — Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2003. — 246 с.

5. Нуркова В. В. Роль автобиографической памяти в структуре идентичности личности / В. В. Нуркова // Мир психологии. — 2004. — № 2. — С. 77–86.
6. Педагогічна комунікація та ідентичність педагога: монограф. / авт. кол. : Г. О. Балл, В. Л. Зливков, С. О. Копилов, Л. О. Курганська [та ін.]; за наук. ред. В. Л. Зливкова. — К. : Пед. думка, 2011. — 235 с.
7. Труфанова Е. О. Идентичность и Я / Е. О. Труфанова // Вопросы философии. — 2008. — № 36. — С. 95–105.
8. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / Л. Б. Шнейдер. — М., 2001. — 325 с.
9. Шнейдер Л. Б. Тренинг профессиональной идентичности: руководство для преподавателей вузов и практикующих психологов / Л. Б. Шнейдер. — М. : Изд-во Москов. психолого-социального ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2008. — 208 с.
10. Ericson E. The problem of ego identity // Stein M.R. (eds.) Identify and anxiety: Survival of the person in mass society. Glencoe : The Free Press, 1960.
11. Ericson E. Identity, youth and crises. L. : Faber, N.Y., 1968.
12. Lifton R. J. The Protean Self Human Resilience in an Age of Fragmentation. N.Y., 1999.
13. Marsia J. Identify adolescent psychology. N.Y. — Y., 1980.
14. Mead G. O. Mind, self and Society. Chicago : The Univ. of Chicago, 1976.
15. Tajfel H. Social identify and intergroup relations. Cambridge Univ. Press, 1982.
16. Waterman A. Identify development from adolescence and review Devel. Psychol., 1982. — V. 18, p. 13.

Зливков В. Л.

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА

Рассмотрена проблема становления идентичности в эпоху пере структурирования общества, определены современные тенденции развития профессиональной идентичности и модели процесса самоидентификации как интенции структуры идентичности с целью адаптации субъектов кризиса идентичности к меняющимся общественно-экономическим требованиям.

Ключевые слова: *идентичность, профессиональная идентичность, самоидентификация, модель, кризис идентичности, переструктурирование.*

Zlivkov V. L

PROBLEM OF GENESIS OF PROFESSIONAL IDENTITY IN THE TIMES OF SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATION OF SOCIETY

In the article the problem of becoming of identity is considered in the epoch of perestrukturirovaniya society, modern progress of samoidentifikacii trends as intense structures of identity are certain with the purpose of adaptation of subjects of crisis of identity to the changing obschestvenno-ekonomicheskim requirements.

Key words: *identity, professional identity, samoidentifikaciya, model, crisis of identity, perestrukturirovanie.*